

Voorstel van de hertog van Brabant aan Arnold graaf van Loon tot overeenstemming over de rechtspraak in een aantal grensgebieden

21 maart 1285

TEKST IN: Bormans, S. Schoolmeesters, E., 1895, Cartulaire de L'eglise Saint-Lambert de Liège, II, Bruxelles p395.

REGEST:

De hertog van Brabant stemt toe dat vier scheidrechters zullen onderzoeken in een aantal grensplaatsen waar een geschil is ontstaan met de graaf van Loon welke rechtspraak de graaf Arnold van Loon daar mag behouden. De hertog zal zich aan de uitspraak (het oordeel) van deze scheidsrechters houden. De grensplaatsen die met name genoemd worden zijn, Johancourt (Janshoven) dat tussen Montegne en Landen ligt, een hof van het gasthuis te Dormalle, Halle bij Doremale, Waitrehalen tussen Zichem en Averbode, Tessenterloe en Eykelberghe (Bergeijk).

TOELICHTING:

De hertog van Brabant en de graaf van Loon sluiten met deze oorkonde een overeenkomst over de rechtspraak in grensplaatsen, waarover twist ("descors et debas") was geweest. Het is onduidelijk of *marken* hier niet vertaald moet worden met heerlijkheid. Op de historische kaart liggen alle genoemde plaatsen aan de grens tussen Loon en Brabant. Dus zouden we op zijn minst onder *mark* ook *grensplaats* kunnen verstaan. De hertog noemde *onze landen* in het meervoud, hetgeen we interpreteren als het land dat hij met de graaf van Loon deelde. We merken op, dat het om *de rechtshandelingen* (meervoud) ging in de bovengenoemde plaatsen. Uit de inleidende tekst blijkt dat er onenigheid is geweest tussen de hertog en de graaf van Loon over de grenzen en over de rechtspleging in de aangegeven grensplaatsen. We interpreteren de tekst zo, dat de hertog bepaalde (oude) rechten van de graaf van Loon (en zijn voorouders) heeft aangetast en dat hij belooft deze weer te zullen herstellen. Maar eerst moet door scheidrechters onderzocht worden welke rechten dit zijn. Zoals we zullen laten zien had de hertog ingegrepen in het bestuur in die grensgebieden en anticipeerde er op dat de zaken zich in zijn voordeel ontwikkelden.¹ Welke ontwikkelingen waren het die in het voordeel waren van de hertog? Wat is er bekend over de grondheerlijke rechten in die plaatsen? De grensplaatsen worden precies in volgorde van ligging van zuid naar noord aan de grens met het graafschap Loon opgenoemd, met Eykelberghe (Bergeijk) als laatste en meest noordelijke plaats. De meest zuidelijke plaats is Landen. Voor zover we na kunnen gaan waren de grondheerlijke rechten in Landen als volgt.

Na de Karolingische tijd komt het Landens domein toe aan Lotharingen en nadien, bij afstamming, aan de Brabantse hertogen. Wanneer de graven van Leuven hun titel veranderen in deze van hertogen van Brabant is reeds een verdeling van de gronden ingetreden en behoort de Sint-Gertrudiskerk toe aan het prinsbisdom Luik. In het begin van de 13e eeuw, namelijk in 1211, streeft Hendrik I van Brabant ernaar de handelseconomie naar het Rijngebied te bevorderen en zal hierbij rechtstreeks te Landen een versterkte stad (burgesia) in het leven roepen met de daaraan verbonden persoonlijke voorrechten en juridische en economische vrijheden voor de inwoners. De dorpen Walsbets, Walshoutem en Wezeren onder Landen behoorden toe aan de prinsbisdom van Luik. Deze plaatsen liggen tussen Landen en Montenaken aan de grens met Limburg en het lijkt waarschijnlijk dat *Johancourt* uit de oorkonde zich daar bevond.² De overige dorpen van de gemeente Landen,

¹ De tekst is vatbaar voor meerdere interpretaties, maar deze lijkt me onontkoombaar voor wie weet hoe de hertog te werk ging. Steurs, 2004 p.68-70.

² Bormans vermeldt zelf in een voetnoot over deze plaatsen: Janshoven, entre Montenaeken et Landen, communes de la province de Liège; c' était une ferme de l'ordre des Templiers, sur le territoire de la commune de Walz-Bets. Dormael, Halle-Boyenhoven et Sichem lez-Diest, sont des communes du Brabant, dont fait aussi

Eliksem, Ezemaal, Laar, Neerwinden, Overwinden, Wange, Neerlanden, Rumsdorp, Waasmont en de kleine stad Landen zelf, hoorden bij het hertogdom Brabant. Het dorp Attenhoven, eveneens onderdeel van de gemeente Landen, bleef allodiaal goed en zal gedurende vele jaren een twistgebied vormen tussen Brabant en Luik.³

In de gemeente Tessenderlo is er eveneens bezit van Luik.⁴ De grondheren waren er de bisschop van Luik en het kapittel van Sint Servaas te Maastricht, later de abdij van Averbode. De gemeente bleef bij het land van Luik horen. De graaf van Loon schonk er het beneficium en het bevestigingsrecht van de kerk van Tessenderlo in 1185 aan de abdij van Averbode.⁵ Tessenderlo behoorde evenals Eykelberghe en Maaseik tot de dorpen die in 1323 de lijfrenten op moesten brengen van Arnold de graaf van Loon⁶.

Vervolgens heeft de hertog in de oorkonde voor hem en de graaf van Loon elk twee met name genoemde wijze mannen aangewezen, die bij de ouderen van het land en van de bovengenoemde plaatsen zullen navragen, door middel van het afleggen van een eed, “zoals eerder (si avant) de hierboven genoemde graaf (van Loon) behoort te hebben en houden en wat zijn voorouders hadden en hielden”.⁷ Uit het woord *houden (tenir)*, concluderen we voorlopig dat het hier gaat om het bezit en het daaraan verbonden gewoonterecht of landrecht dat in het land van de graaf werd “gehouden” door de graaf en door zijn voorouders. Dus de graaf van Loon wordt hier aangeduid als de grondheer met rechtspraak.⁸ We nemen aan dat het optreden van de graaf bij de rechtspraak (als voogd) uitsluitend een gevolg was van zijn grondbezit ter plaatse. De oorkonde gaat verder : “deze wijze mannen zullen tevens nagaan in alle genoemde plaatsen en alle andere onder ons en ons land (van de hertog) of de graaf hiervoor genoemd of zijn mensen zich door ons of door onze mensen (van de hertog) onderdrukt voelen” (“et en tos les lieus deseur nomeis et en tos les autres desous nos et nostre terre u li cuens devant dis u ses gens se sentent presseit ne greveit de par nos ne de par nos gens”). Het lijkt er op, dat de hertog zich dus aan de onderdanen van de graaf van Loon heeft opgedrongen. Tenslotte belooft de hertog dat zoals eerder (hier staat wederom “si avant”) dat wat de scheidsrechters te weten zullen komen (over hetgeen de graaf dient te houden), door de hertog van nu af aan volledig in stand (standvastig) zal worden gehouden tegenover (voor) de genoemde graaf en zijn erfgenamen: “nos le prometons a tenir ferme et eustable d’or en avant a tous jours a dit conte et a ses hoirs entierement”. In de zinsnede “zoals eerder” zou er op kunnen wijzen dat deze werkwijze al eens eerder voor hetzelfde probleem is gevolgd. Het instandhouden van wat de graaf “moet houden”, zal het (land)recht zijn dat de graaf daar mag voortzetten. Blijkbaar bedreigde de hertog de rechtspraak van de graaf van Loon over zijn bezit meerdere malen (gezien het woord “avant”) in de bovengenoemde plaatsen. Dat kan ook geconcludeerd worden uit het oprichten van een “burgesia” te Landen (zie boven). De conclusie die we hier voorlopig trekken is dat de graaf van Loon in de bovengenoemde grensplaatsen van oudsher grond en de daarmee verbonden rechtspraak bezat en dat de hertog daarop inbreuk pleegde, maar nu de resultaten van

partie Averbode, dépendance de la commune de Testelt. Tessenderloo est une commune du Limbourg. Eykelenberg, montagne située à Tessenderloo. *Waitrehalen*, inconnu. Achter de naam Eykelenberg in Tessenderlo zit echter geen nederzetting voorzover we weten.

³ In 1327 verliest de hertog de strijd om de rechtsmacht te Ottoncourt (Attenhoven) en te Lith en mag de kerk van Sint Lambertus te Luik haar “rechtspraak, vrijheden en vrijwaring van belasting” (“jurisdictionibus, libertatibus et francisiis”) daar opnieuw vredig en rustig bezitten : zie Bormans & Schoolmeesters 1898, tome III, akte nr 1101 p.304-305.

⁴ Tessenderlo ligt in Limburg. Het dorp Landen en omliggende en de andere plaatsen (Halle gelegen tussen Dormaal en Diest en Waterhalen? tussen Zichem en Averbode) behoren nu tot Vlaams-Brabant.

⁵ LAD Tessenderlo.

⁶ Zie oorkonde van 1323 op deze site.

⁷ Vert. : ‘si avant ke li cuens (is <<cas sujet>> van *le conte*, de graaf) deseur nomeis doit avoir et tenir et ke sei ancesseur ont maniet u tenut’, met dank voor deze vertaling aan Wim Veekens en Willy Pardon.

⁸ Het gewoonterecht was de jurisdictie gevormd door voorgaande vonnissen van de schepenen en hield dus in dat deze rechtspraak daar al een zekere tijd bestond.

het onderzoek van de wijze mannen zou opvolgen. Wat uit het onderzoek naar voren kwam, weten we helaas niet, maar het valt misschien af te leiden uit wat er daarna gebeurde. De term *les desevrances* (de grenzen) in de aanhef van de oorkonde, geeft al een aanwijzing dat het ging om al bestaande domeinen aan de grens van zijn hertogdom. Daar werden gronden uitgegeven en nieuwe dorpen gesticht en de hertog speelde daar een belangrijke rol in. In Landen ging de hertog over tot de stichting van een (handels)kern en omwalde stad (*burgesia*), die invloed ging uitoefenen op haar omgeving.⁹ Uit het einde van de oorkonde blijkt dat de hertog erop vertrouwde dat de resultaten voor hem gunstig zouden uitpakken. Dat was gezien zijn politiek om door het verlenen van privileges inwoners te lokken, niet verwonderlijk.

In 1285 was de (militaire) expansie van de hertog van Brabant naar het noorden voltooid. Vanaf 1160 begon de hertog de “*leges lovacienses*” (Leuvense recht) in te voeren om zijn gebied niet alleen politiek, maar ook bestuurlijk aaneen te smeden. Invoeren van de Leuvense munt en maten moesten een economisch eenheid bewerkstelligen. De hertogelijke macht bleef echter nog beperkt door vele eigenmachtige domeinen. Om dit te doorbreken stichtte de hertog “*burgesia*”, met een markt en een kapel (eventueel een verdedigingswal en burcht) in het gebied van een belangrijk domein of hij verleende inwoners van nabijgelegen dorpen vrijheden en marktrechten. De bevoorrechte status van deze dorpen, “vrijheden” genoemd, lokte de boeren uit de omgeving en verplichtte de domeinheren om met de hertog te onderhandelen om de vlucht van hun onderdanen te stoppen. In plaatsen die “vrijheid” werden genoemd, werd een schepenbank opgericht om die markten te beschermen. De privileges en rechten van de vrijheden bevorderden de handel en nijverheid ten koste van de oude domeinen. Wie eenmaal was toegelaten tot het poorterschap van een vrijheid kon alleen door de eigen rechter veroordeeld worden. Zoals door van Hall in detail besproken voor Eijsden, was het mogelijk de rechtspraak elders te ontwijken door naar een vrijheid te vluchten en -mits bij gebleken goed gedrag- tot het poorterschap te worden toegelaten¹⁰. Dus de vrijheden waren toevluchtsoorden voor wie het met de rechtbank elders aan de stok kreeg. De hertog richtte dergelijke “steden” ook op als versterking van zijn grenzen.¹¹ Kortom het oprichten van *burgesia* en vrijheden was een onderdeel van de territoriale expansie van de hertog en had tot doel om zijn landsheerlijke rechten te versterken en de nabijgelegen domeinen te verzwakken.

Hoe was de situatie in Bergeijk (Eykelberghe)? We vinden in Bergeijk een situatie die precies beantwoordt aan de zojuist beschreven politiek van de hertog. Bergeijk was een oud domein (een kerkelijke immuniteit) van de bisschop van Luik. Het domein was uiteengevallen in grondbezittingen van diverse Luikse instellingen, maar stond in de 13de eeuw onder voogdij van de graaf van Loon.¹² De hertog vestigde in de loop van de 13de eeuw vrijheden ten noorden van Bergeijk, in Eersel, en ten zuiden, in Lommel, om de macht van de graaf op het Bergeijkse domein in te perken¹³. Hij nam bovendien delen van de wildernis van het domein Eykelberghe in beslag en gaf daaruit grond in cijns uit aan colonisten of aan boeren die zich van het domein hadden vrijgemaakt. Hierdoor ontstonden nieuwe kernen, zoals Weebosch, Witrijt, Borkel gelegen in de periferie van de vanouds bewoonde kernen van Bergeijk.¹⁴ Dit gaf aanleiding tot meerdere conflicten, waarvan het conflict van 1285 het

⁹ Zie bijvoorbeeld Herentals bij Vera 2011 p.173

¹⁰ Van Hall 2011 p.

¹¹ Steurs, 2004 p.68-70.

¹² Theuws 1989 p.97-108; Vangheluwe 2010 p.291-300.

¹³ Ik acht het zelfs mogelijk dat Eersel aanvankelijk deel uitmaakte van het domein Bergeijk en onder haar kerk viel ; we komen in Eersel betalingen tegen op Sint Maartensdag. Er is echte gebrek aan meer gegevens hierover.

¹⁴ Met Bergeijk bedoelen we hier het dorp Bergeijk inclusief de dorpen Riethoven, Westerhoven, Luyksgestel, Borkel; Vangheluwe 1999 p.365-377, hst 4: ‘The younger ducal reclamations’. Het is ook mogelijk dat de woonkern Borkel al bestond, maar door de hertog als leen werd ontvangen van de eigenaar, nadat deze zich had vrijgekocht van het domein Bergeijk. Van Asseldonk gaat uit van een rechtspraak van de hertog in Bergeijk, zie Van Asseldonk 2010.

eerst bekende is.¹⁵ Aanwijzingen dat Bergeijk zich aanvankelijk nog onttrok aan de hertogelijke expansie zijn de bede en de renten die de graaf van Loon er trok in respectievelijk 1297 en 1323, en enkele betalingen in Luikse munt (Luikse slag) die bewaard zijn gebleven in een van de Bergeijkse cijnsboeken.¹⁶ Diverse Luikse instellingen hadden in Bergeijk en omliggende dorpen alle oude grondrechten (cijnsen) in bezit. In Bergeijk blijft gedurende de 14de eeuw de rechtspraak door de graaf van Loon (later door het kapittel van Sint Lambertus bisschop van Luik) behouden. Dit blijkt uit een cijnsboek van het kapittel waarin in 1395 wordt vermeld: “supra eykelberch habet ecclesia tutelam bassam : vert.: de kerk (van Luik) houdt en heeft de lage voogdij over Eykelberch”(zie het cijnsboek van Sint Lambertus op deze site, dezing lezing is echter voorlopig).¹⁷ In de rekeningen van de hoogschout van hertog van Brabant wordt in 1410 vermeld dat in het verleden een inwoner van Westerhoven in beroep was geweest bij de rechtbank te Luik (**te kampe te Luik**).¹⁸ Volgens Hans van Hall wijst deze uitdrukking zonder meer op een beroepszaak tegen het eigen gerecht in Luik.¹⁹ Het Loonse dorp Pelt had oude weiderechten op het nabijgelegen Bergeijkse deel van de gemeint. Dit recht werd ze in 1415 door de hertog ontnomen, waartegen ze in 1417 in Bergeijk kwamen protesteren. Sommige van hen werden door de schout van de hertog gegijzeld en na onderhandelen met de drossaard van Brabant weer vrijgekocht. In Luyksgestel werden diverse Brabantse schutters gedood. Bergeijkse schepenen bleven in functie voor Luik tot 1417, in welk jaar hun schepenbank, **voor de tweede maal** in zijn geschiedenis wordt genoemd.²⁰ Vermoedelijk was er een overgangperiode van ca. 1405-1426 waarbij deze schepenbank nu onder de tweehoofdige leiding stond van een Luikse en een Brabantse schout (Henrick Back). Bij deze rechtspraak werden de boeten gedeeld. Dit gebeurde voor het laatst in 1418. In 1426 mocht de kwartierschout van de hertog optreden “sonder teghenwoerdicheit myns heeren van Ludic dieneren”.²¹ In 1429 onder Bourgondisch bewind, werd de rechtspraak gecentraliseerd en viel Bergeijk onder de schepenbank van Eersel en kwam hiermee definitief bij Brabant.²² Luyksgestel bleef bij Luik. Bergeijk kreeg vanaf 1469 van Karel de Stoute een eigen schepenbank en mocht het wapen van deze hertog in het schepenzegel voeren. Dit wapen is nog steeds een onderdeel van het gemeentewapen en het laat zien dat het toetreden van Bergeijk tot Brabant toenmaals als iets bijzonders werd ervaren.²³

D. Vangheluwe, 15 mei 2012.

Afkortingen:

¹⁵ Vangheluwe, 2010, p.318-323.

¹⁶ Vangheluwe 2010 p.298-299; dit cijnsboek was vóór 1400 eigendom van Willem van Horne en deze had het waarschijnlijk overgenomen van de heer van Herlaar, voogd van het kapittel van Sint Lambertus te Luik.

¹⁷ Tutelam= avouerie ecclésiastique (volgens Lexicon Mediae Latinitatis: <http://www.linguaeterna.com/medlat>) Ecclesiam= accusative of ecclesia=kerkelijk.

¹⁸ Schoutsrekeningen Algemeen Rijksarchief Brussel inv. nr. 12991 fol. 161 (1410).

¹⁹ Van Hall 2011, p.37-240. Bij de Luikse rechtbank die bewaard zijn gebleven vanaf 1409 kunnen we dit helaas niet terugvinden. Regesten van de schepenbank van Luik in: M. Yans, 'Mémorial des archives détruites en 1944, II. Pasicristie des Échevins de Liège, 1409-1468' I-III (Liège 1948-1950); met dank aan Hans van Hall van het Historisch Centrum Limburg.

²⁰ BP 1190 fol 290v; zie ook RHCE notities van F. Smulders van het Bossche Protocol. Bergeijk had ook vóór 1400 eigen schepenen, zie Vangheluwe 2010 p.327; in 1375 is er sprake van een Gestelse maat een cijnsboek van de abdij van Tongerlo: “12 lop(ini) sigili mesure de gestel (12 lopenzaad rogge, maat van Luyksgestel)”, in : Archief van de Abdij van Tongerlo (AAT) sectie II nr 333 (oude indeling) fol 105v (1375).

²¹ ARAB inv.nr. 12990 en Henk Beijers SR.074. 8. 5. 10 (1426) Schoutsrekeningen ARA BRUSSEL inv.nr. 12990 fol. 226 (25 dec 1425 tot 26 mei 1426): Van den exploiten vervallen ende verschenen onder den scoutheit van Kemplant. Een duidelijk bewijs voor een gemengde rechtbank.

²² Dit heeft ertoe bijgedragen dat er zo weinig bekend is over Bergeijkse schepenen.

²³ M.Veekens, 2009, De Keersopper nr 14, p9-12; nr 15 p11-12; Jean Coenen heeft volgens Martien Veekens in het AEL aanwijzingen gevonden dat Bergeijk na de verwoesting van Luik op 3 nov 1468 aanzienlijke financiële hulp heeft verleend voor de wederopbouw van Luik. Hij heeft dit (helaas) niet gepubliceerd, zie M. Veekens, 2009, De Keersopper nr 15, p.12.

AEL: Archive de l'État, Luik.

RHCE: Regionaal Historisch Centrum (archief) Eindhoven.

BP: Bosche Protocollen, in Stadsarchief Den Bosch.

LAD Tessenderlo: het Loois Archief en zijn Documentatiecentrum in de kelder van het gemeentehuis van Tessenderlo, zie www.lad-tessenderlo.be.

Gebruikte literatuur:

M. van Asseldonk, 2010, Bergeijk in de late middeleeuwen, Aspecten van heerlijk gezag en het ontstaan van grenzen, Noordbrabants Jaarboek deel 27 p.11-53.

H. van Hall, 2011, 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een *Minderstadt* tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)', Hilversum, uitg. Verloren.

H. van Hall, 2011, Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een *Minderstadt* tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550), Maaslandse Monografieën, nr 74.

W. Steurs, 1993, Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc, Académie Royale de Belgique.

W. Steurs, 2004, "Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant: de verovering en de opbouw van een vorstendom", in: R. van Uytven e.a., "Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden", Leuven.

F.C. Theuws, 1989, 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350', in: A. Verhoeven, e.a (red.), *Het Kempenproject 3 – De middeleeuwen centraal*. Stichting Brabants Heem, Waalre, pp.97-217.

D. Vangheluwe, 1999, 'Local communities in their landscape in the rent district of Eersel/Bergeyk (14th-16th centuries)', in: F. Theuws, N. Roymans (red.), *Land and Ancestors, Cultural Dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam University press, pp. 349-399.

D. Vangheluwe, 2010, 'Bergeijk een tweeheerlijkheid? (1285-1469)', *Limburg-Het Oude Land van Loon*, jrg 89 nr 4, pp.289-338.

H. Vera, 2011, "... dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen", Gemene gronden in de Meijerij van Den Bosch tussen hertog en hertgang 1000-2000, dissertatie universiteit van Nijmegen, Moergestel.

M. Veekens, 2009, 'Bergeijk mag trots zijn op zijn wapen', *De Keersopper* nr 14 p.9-12; (vervolg 2), *De Keersopper* nr 15, p7-14; (vervolg 3), *De Keersopper* nr 16 p.7-19.